

ETIČNO *VERSUS* POLITIČNO KOREKTNO: KONTROVERZE V SODOBNI LITERARNI VEDI¹

Že od antičnih časov so etična vprašanja osrednjega pomena za književnost in literarno vedo. V modernizmu so bila sicer marginalizirana, ob koncu 20. stoletja, po tako imenovanem »etičnem obratu«, so znova vzniknila, v zadnji letih pa so se razprave dodobra razvnele. Prispevek se posveča razmerju med etičnim in politično korektnim v sodobni literarni vedi ter osvetljuje nekatere ključne pojme in problemska žarišča, kakor se izrisujejo v aktualnih kontroverzah. To so predvsem različna pojmovanja literature in etike, pojma empatije in samorefleksije, problem generalizacije oz. univerzalizacije etičnih vrednot ter vidik časa. Opisana problematika je ponazorjena na primeru recepcije Gomringerjeve pesmi *avenidas*.

Ključne besede: literarna teorija, etika, politična korektnost, empatija, Eugen Gomringer, konkretna poezija

Konstelacije

Visoka šola Alice Salomon v Berlinu je leta 2011 okrasila svoje stransko pročelje s pesmijo *avenidas* švicarsko-bolivijjskega pisatelja Eugena Gomringerja (1925), staroste nemške konkretne poezije.² Pesem, ki velja za prvo konkretno pesem E. Gomringerja, je nastala leta 1951, prvič pa je bila objavljena v švicarski reviji *Spirale* leta 1953. Sestavljena je iz niza permutacij samostalnikov »*avenidas*«,

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6-0265, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

² Pomen E. Gomringerja kot pesnika, teoretika, urednika in založnika konkretne poezije poudarja tudi Denis Poniž v študiji *Konkretna poezija* (Poniž, 1984: passim).

»flores«, »mujeres«, sklene pa jo vrstica: »un admirador«. ³ Predstavnice študentk so se pritožile, da je pesem seksistična, ker ženske reducira na objekte občudovanja. ⁴ Po dolgih razpravah, ki so v nemških medijih zbudile veliko pozornosti, se je januarja 2018 vodstvo šole odločilo, da bo pesem odstranilo s fasade. To je le eden od primerov nove občutljivosti, ki v zadnjih letih – tudi že kanonizirane – umetnine obtožuje politične nekorektnosti v obliki propagiranja seksizma, žalitve verskih čustev in podobnih kršitev. *Licentia poetica*, na katero se je skliceval triindevetdesetletni pesnik ob soočenju z omenjenimi očitki, v tem primeru ni bila učinkovit argument (prim. Dotzauer 2018).

Seveda takšni očitki niso zanemarljivi. Literarnovedne analize so z metodami diskurzivne analize, feminističnih teorij in postkolonialnih študij v preteklih desetletjih na mnogih primerih pokazale, da umetniška dela niso vedno odporna proti ideologijam in da lahko celo sodelujejo pri njihovi implementaciji. Primer recepcije Gomringerjeve pesmi pa priča o trivializaciji teh postopkov, ki vodi v površne analize in interpretacije, za katere ni mogoče reči niti tega, da so ostale zgolj pri analizi tematske ravni, kakor velja za mnoge »etične« kritike, ki dejansko le moralizirajo s stališča meščanske spodobnosti. Čeprav načeloma velja, da lahko literarna besedila interpretiramo na različne načine in da nobene interpretacije ne moremo vnaprej obsoditi kot napačne, pa jih vendarle lahko ločimo po kakovosti glede na to, koliko in katere elemente, lastnosti in vidike besedila upoštevajo ali prezrejo.

Gomringerjevo besedilo je poetično in dopušča različne interpretacije. Ta, ki mu pripisuje seksizem, je možna, vendar je površna, ker zanemarja vrsto pomembnih lastnosti besedila kakor tudi vrsto zunajbesedilnih vidikov. Prvič: besedilo je tako odprto, da ne določa, kaj pravzaprav občuduje »občudovalec«, ki se pojavi le v zadnji vrstici in s tem zbuja vtis, da je podpisnik besedila, istočasno pa ga veznik »y« v predzadnji vrstici veže v niz samostalnikov in umešča v samo besedilo. Z drugimi besedami, če *avenidas* gledamo kot vizualno poezijo, je »občudovalec« signatura, ki je istočasno del podobe. Niz »avenije«, »rože« in »ženske« implicira, da ne občuduje zgolj enih, drugih ali tretjih, temveč tisto, kar jim je skupno, na primer to, da so polne življenja. Uvrstitev občudovalca samega v ta niz, torej v podobo življenja, sugerira, da se, med občudovanjem drugih, sam zave lastne živosti. Drugič: če pesem – ali, bolje rečeno, »konstelacijo« ⁵ – beremo v kontekstu celotnega Gomringerjevega opusa konkretne poezije, je očitno, da njegova besedila

³ Fotografije pročelja s celotnim besedilom so objavljene v mnogih člankih, ki so preplavili nemške medije, npr. Rosenfelder, 2018.

⁴ Pri tem ne gre le zahtevo po preprostem obratu iz objekta v subjekt občudovanja, temveč za preskok v razmerje med objektom in subjektom moči. Ti dve razmerji sta pri takšni interpretaciji izenačeni in izključujeta npr. možnost, da bi subjekt moči lahko bil istočasno (in po vzročno-posledični zvezi) objekt občudovanja.

⁵ Gomringer v opredelitvi »konstelacij« poudarja prostor med elementi in okoli njih. Ta prostor elemente istočasno ločuje in povezuje »ter pri tem ustvarja možnosti asociacij«. Kot avtor multietničnega rodu, ki piše v različnih jezikih, poudarja tudi, da so zanj konstelacije »gradniki mednarodne komunikacije« (Gomringer 1972: 165).

s poudarjanjem zvočnosti in vizualne podobe zapisa, torej označevalne plati jezika, igrivo spodkopavajo pomensko plat in se tako upirajo ideologizaciji literature (s tem tudi patriarhalni ideologiji) in tistemu tipu branja, ki teži k fiksiranju pomena.⁶ Gre torej, v Barthesovem smislu, za izrazito »pisljivo« besedilo. Tretjič, in to je najbolj presenetljivo, ker je tako očitno: nemške študentke prezrejo, da je pesem, ki s krepkimi črnimi črkami členi monotono površino stranskega pročelja šole v Berlinu, napisana v španščini, kar vsebino, kakorkoli jo že razumemo, dvakrat potuji, najprej z rabo tujega jezika, potem s prevedbo jezikovnega znaka v vizualnega. Skratka, odločitev za izbris Gomringerjeve pesmi, ki je v berlinski sivini mimoidočim nudila možnost, da za hip upočasnijo korak in se distancirajo od rutinskih, avtomatiziranih zaznav in miselnih tokov ter morda celo dovolijo, da tujost pesmi v znanem mestu za hip evocira čutnost mediteranskih avenij, je tudi odločitev za izbris mnogopomenskosti poetičnega besedila in možnosti njegovih različnih interpretacij.

Kontroverze

Vprašanja etike in morale so tesno povezana z literaturo že od antičnih časov. Modernizem jih je sicer odrinil na rob, ob koncu 20. stoletja, po tako imenovanem »etičnem obratu«, so znova vzniknili, v zadnji letih, ko se prepletajo še s koncepti politične korektnosti, pa so se razprave o njih dodobra razvnele.⁷ Jedrnat pregled zgodovine tistega področja literarne vede, ki se posveča vprašanju etike, in aktualnih raziskav na tem področju je podal Tomo Virk (2017), ki ugotavlja, da vlada tu ne le pluralizem pristopov, temveč že kar »kakofonija« (Virk 2017: 28), zato se bo ta prispevek v nadaljevanju usmeril v nekatere ključne pojme in problemska žarišča, kakor se izrisujejo v aktualnih kontroverzah. Osrednje težave, ki botrujejo tem kontroverzam, je kaj enostavno grobo orisati: največja nasprotja nastajajo, ker imajo literarni znanstveniki različne nazore o tem, kaj je literatura, kaj etika, kje in s kakšnimi metodološkimi orodji jo iskati. Težave torej segajo v samo srž literarne vede in razkrivajo jarke in brezna med različnimi bregovi. Preprostih rešitev teh težav ni, vendar je razmislek o njih priložnost za preverjanje lastnih pozicij. Po kratkem orisu posledic, ki jih povzročajo različna pojmovanja literature in etike na tem področju literarne vede, bomo poudarili še pojma empatije in samorefleksije, problem generalizacije oz. univerzalizacije etičnih vrednot ter vidik časa v teoretskih razmislekih o etiki in književnosti.

⁶ Poniž Gomringerjeve konstelacije uvršča v kategorijo semantične konkretne poezije, ki »učinkuje dvoplastno: na eni strani še vedno beremo pomene«, na drugi strani pa je zaradi grafičnih učinkov ne beremo več »na klasičen način« (Poniž 1984: 27). Ugotavlja, da semantična konkretna poezija »v večini primerov prehaja v asemantično« (Poniž 1984: 29).

Na zgodovinski kontekst »projekta« konkretne poezije, ki je po 2. svetovni vojni ideološko kontaminiran jezik poskušala desemantizirati in rekonstruirati, opozarja Thomas Schmid (2018).

⁷ Gl. npr. diskusijo v reviji *Journal of Literary Theory*, ki poteka od leta 2010.

Literarnoteoretska izhodišča

Heterogenost literarnoteoretskih izhodišč se najbolj kaže v razhajanjih glede lociranja etičnosti v procesu literarne komunikacije. Pri tem so poudarki različni; lahko je najpomembnejši avtor, lahko literarno delo ali pa bralec, poslušalec oziroma gledalec uprizorjenega besedila.⁸

1. Čeprav je v 20. stoletju po razglasitvi smrti avtorja (Barthes) interes za življenjepisne podatke umetnikov močno upadel, pa nikakor ni izginil. V 21. stoletju ga oživlja voyeurizem medijev in družbenih omrežij. Literarna kritika pa se v postideoloških presoajah literature po koncu 2. svetovne vojne in po koncu hladne vojne neogibno sprašuje tudi po avtorjevi etični drži. Leta 2018 je v Berlinu sicer sporna Gomringerjeva pesem na oplesku visoke šole, nikomur pa niti na misel ne pride, da bi oplesk »okrasil« s citatom iz govora Josepha Goebbelsa, in sicer ne glede na vsebino morebitnega izbranega odlomka.
2. Pri iskanju etičnosti v literarnem delu se razhajanja začenjajo pri sami definiciji literature. Že pri najsplošnejšem soglasju, da je literarno delo estetsko oblikovano fiksijsko besedilo, ki poleg estetske razsežnosti vsebuje še spoznavno in etično, se v okviru različnih pristopov različno utemeljuje apriorna vsebovanost etične razsežnosti v literarnem delu:
 - a) Janko Kos (1983: 35) jo razume kot eno od treh nujnih razsežnosti literarne umetnine (poleg estetske in spoznavne), ki jo je sicer mogoče zmanjšati v prid drugih, ne pa tudi zaobiti.
 - b) Kot sekundarno razsežnost, ki izhaja iz spoznavne, jo razume Paul Michael Lützel (2011, 14–15), ki to idejo izpelje iz literarnovednih esejev Hermanna Brocha. Etično v literaturi se po tem pojmovanju vzpostavi tedaj, ko literatura omogoča nova spoznanja ali nove načine spoznavanja. V trivialni in epigonski literaturi ta razsežnost umanjka in z njo posledično tudi etična.
 - c) Tudi Werner Wintersteiner etično razume kot sekundarno razsežnost literature, vendar po njegovem ne izhaja iz spoznavne razsežnosti, temveč iz primarno estetske narave literarnih besedil. Ugotavlja, da se med etičnim in estetskim v literarnem delu vzpostavlja produktivna napetost in »da literatura sama ni etična, prav zato pa lahko služi etičnim namenom« (Wintersteiner 2017: 50).

Še bolj se zaplete, če minimalni opredelitvi literature dodamo še druge kriterije, kot sta npr. večpomenskost in avtoreferencialnost. Obe lastnosti lahko razumemo kot nujni posledici estetskega in fiksijskega značaja literarnih besedil ali pa kot možna kriterija za njihovo vrednotenje. Ker pa se pri nekaterih besedilih možnost različnih

⁸ Podobno tudi Nie Zhenzhao opredeli raziskovalna področja etične literarne vede, doda jim še področji medbesedilnosti in splošnoteoretskih raziskav (prim. Zhenzhao 2004: 19–20 in Virk 1997: 17).

branj, torej različnega opomenjanja, pokaže šele sčasoma, v spremenjenih družbeno-političnih in zgodovinskih okoliščinah (ta se lahko pokaže tudi pri neestetških, nefikcijskih besedilih, napisanih z jasno prepoznavno težnjo po nedvoumnosti, npr. pri pogodbah in regulativnih aktih), lahko sklepamo, da je mnogopomenskost bolj stvar recepcije kot pa besedila samega (kar kaže tudi zgoraj navedeni primer recepcije Gomringerjeve pesmi). Podobno ugotavlja tudi Janko Kos za avtoreferencialnost v smislu Jakobsonove poetične funkcije jezika (prim. Kos 1983: 25).

Pri umeščanju etičnosti literature v proces recepcije se etični problemi kažejo že v omenjenih kočljivih postopkih omejevanja interpretativnih možnosti in v uveljavljanju posameznih interpretacij kot obče veljavnih. Poleg vrste drugih težav, ki se pojavljajo na področju recepcije, naj na tem mestu izpostavimo predvsem bistveno razliko med dvema različnima predpostavkama glede recipientov, ki posledično močno zaznamujeta tudi pristope v literarni didaktiki.

- a) Prvi pristop predpostavlja, da je recipient v etičnem oziru neizoblikovan (ali pa slabo, napačno konstituiran), literatura pa ga lahko z vpisovanjem etičnih vrednot ustrezno oblikuje (takšno predpostavko lahko prepoznamo npr. v razsvetljenski didaktični literaturi, angažirani literaturi).
- b) Drugi pristop predpostavlja, da ima recipient sam bodisi že izoblikovano etično držo – to npr. predpostavlja Aristotel v *Poetiki*, ko našteva, kaj gledalcu zbuja »zgražanje« (1452 b 30) – bodisi »učinkovit čut za pravičnost« (Rawls 2011: 28) ali pa mu je »etično« imanentno kot »antropoetična kategorija« (Ošljaj 2005: 173). Literatura v tem primeru to etično držo izklicuje, aktivira in pripomore k njenemu ozaveščanju.

Raziskave recepcije, ki se posvečajo vplivu literature na razvoj etičnih kompetenc bralcev, se osredinjajo zlasti na zmožnosti empatije in samorefleksije ter na razmerje med védenjem in vedénjem. Preden si bomo v nadaljevanju natančneje ogledali probleme teh raziskav, naj opozorimo še, da se zgoraj omenjena pristopa ne razlikujeta le v koncepcijah recipientov, temveč se opirata tudi na dvojje različnih pojmovanj etike.

Etika

Dvojje različnih pojmovanj etike verjetno izvira iz dvojne etimologije besede, ki ju Borut Ošljaj na kratko povzame tako:

Beseda etika, kot vemo, izvira iz grškega pojma *ethos*, ki se pojavlja v dveh različnih zapisih, z dvema različnima pomenoma:

- 1) *ethos* (ἔθος); pomeni navado, običaj, šego. Izhajajoč iz tega pomena deluje etično tisti, ki ravna v skladu z običaji, navadami in moralnimi pravili, ki so vladali v antičnem polisu; torej mora slediti normam splošno priznanega moralnega kodeksa.

- 2) *êthos* (ἦθος); pomeni karakter, značaj (prvotno celo bivališče ne le ljudi, temveč tudi živali). Če izhajamo iz pojma *êthos*, potem deluje etično tisti, ki tradicionalnim merilom, običajem in normam ne sledi brezpogojno, temveč ravna iz avtonomnega uvida in premisleka; *êthos* zaznamuje samostojno vrednostno držo in se utrdi kot temelj kreposti. (Ošlaj 2005: 177.)

Prvi koncept literarne recepcije, ki predpostavlja, da literatura vpisuje etične vrednote v bralca, se naslanja na zgoraj prvo omenjeno pojmovanje *ethosa* kot moralnega kodeksa, kot seznama pravil, torej razmeroma togega sistema vedenjskih norm, kakršnega vzpostavlja tudi sodobna politična korektnost. Zgodovina pa kaže tudi, da literatura v določenih zgodovinskih okoliščinah lahko deluje prav nasprotno, s provokacijo, prepričevanjem in kršenjem obstoječih okostenelih moralnih norm. S tem se približuje drugemu pojmovanju vloge recipienta literature in drugemu razumevanju *ethosa*, ki spodbuja aktivnost, premislek in nenehno preverjanje etične drže. *Ethosa*, razumljenega kot proces, ki se nikoli ne konča, ni mogoče normirati in preprosto prenesti. Literatura lahko takšne procese le reprezentira in motivira ter pripomore k njihovemu vzdrževanju.

Na tem mestu moramo na kratko omeniti še nekoliko kočljivo razmerje med filozofijo in literaturo v razmerju do etike. Literatura je v tem razmerju vse prevečkrat ponižana v kompendij čutno upodobljenih etičnih in moralnih idej, v zgodbarstvo in ilustracijo moralnih nauk in etičnih dilem, ki jih sicer kompetentno obravnavajo vede, kot so filozofija, pravo, politična filozofija in teologija. Proti temu govorijo trije argumenti. Na prvega šegavo opozarja Lützeler, ki ugotavlja zgodovinsko prednost literature, saj sta Sofokles in Ajshil naslavljala etična vprašanja, še preden je Aristotel etiko vzpostavil kot podpodročje filozofije (Lützeler 2011: 10). Drugega samoironično navaja Bernard Williams, ki ugotavlja, da je večina filozofskih del o etiki neskončno dolgočasna in prazna (Williams, 1972: xvii). Tretjega, ki je dejansko tehten, pa Williams povzame tako:

Ali lahko realnost kompleksnih moralnih situacij reprezentiramo drugače kot s sredstvi domišljajske literature? Če ne, ali lahko bolj shematični pristopi reprezentirajo dovolj realnosti? Koliko tega, kar kogarkoli dejansko skrbi, je dovzetno za splošno teorijo? (Williams 1972: xix.)

Vprašanje je torej, ali ni literatura *a priori* primernejša za ubeseditev kompleksnih etičnih problemov kot pa filozofski diskurz, ki sicer stremi k natančnemu opisu kompleksnih miselnih sistemov, vendar je podvržen imperativu abstrakcije, shematizacije in generalizacije, ki v neki točki vendarle terjajo poenostavljanje, izbris kontekstov in ustavitve ter fiksiranje procesov, ki jih predpostavlja nenehno preverjanje etičnega ravnanja in odnosa do sveta.

Posploševanje in univerzalnost

Problemi posploševanja izjav o etiki se kažejo tako na ravni filozofske etike kakor tudi v okviru literarnovednega diskurza. V globaliziranem svetu je formuliranje univerzalne, za človeštvo zavezujoče etike razumljiv, vendar težko uresničljiv deziderat, še zlasti, če naj bi bila ta etika sekularna. Filozofinja Annemarie Pieper je prepričana, da problem ni v samem formuliranju univerzalnih temeljnih vrednot, saj po njenem mnenju nobena morala ne more shajati brez idej, kot so svoboda, enakopravnost, dostojanstvo in pravičnost. »Dejanska težava pa je, kako ‘aplicirati’ pravila takšne univerzalne morale v kontekstu različnih življenjskih oblik in kulturnih krogov, ki so se razvili v teku zgodovine.« (Pieper 2007: 32). Annemarie Pieper očitno sluti problematičnost te izjave, saj glagol »aplicirati« zapiše v narekovajih. Spornost se pokaže, če prisluhnemo tistim, ki so v teku zgodovine že izkusili »apliciranje« univerzaliziranih idej »pravega boga«, »kulture« ali »civilizacije«. Kot opozarja Walter Mignolo, je domnevno nevtralna točka opazovanja, na kateri se formulirajo univerzalijske, vedno že evrocetrično zaznamovane (Mignolo 2009). Prav glede univerzalnosti se najbolj kažejo razlike med koncepti etike, morale in politične pravičnosti. Tako na primer kolumbijski filozof Santiago Castro-Gómez ugotavlja, da se – kljub kolonializaciji epistemologij, ki se postmoderno prestrukturirana nadaljuje pod krinko univerzalnega znanja (2007) – v okviru emancipacijske politike ni mogoče povsem odpovedati konceptu univerzalizacije interesov (2017). Problematiko, ki se tu kaže v razlikah med evropsko in postkolonialno perspektivo, Judith Butler vidi že v protislovju, ki ga v sebi nosi pojem univerzalnega: »izkazuje se, da pomen ‘univerzalnega’ variira v različnih kulturah in da specifične kulturne artikulacije univerzalnega delujejo proti transkulturnemu statusu, ki ga uveljavlja« (Butler 2002: 45).

Za Jürgena Habermasa pa je težnja k univerzalnosti to, kar moralne norme loči od etičnih vrednot: »Moralne sodbe se od etičnih razlikujejo le po stopnji kontekstualnosti.« (Habermas 1993: 105). Pomen konteksta, ki ga izpostavlja Habermas, in kompleksnost situacij, ki jo poudarja Williams, kažeta, da je prav literarni diskurz z vsemi (retoričnimi, pripovednimi, medbesedilnimi) sredstvi za zgoščevanje sporočil primeren za upovedovanje etičnih problemov.

Problem posploševanja se pojavlja tudi v literarni vedi, ki teži k oblikovanju obče veljavnih sodb, da bi upravičila svoj znanstveni status. Razprave na tem področju so, v primerjavi s filozofskimi, ki smo jih zgoraj le grobo orisali, manj zapletene, saj se vrtijo predvsem okoli načelne možnosti oziroma nemožnosti etične kritike (prim. Gregory 2010; Rabinowitz 2010; Groeben 2011; Titzman 2012), pri čemer so na eni strani očitki posploševanja naperjeni proti poststrukturalistični literarni vedi, ki naj bi povsem znikala etično razsežnost literature, na drugi strani pa proti t. i. »etični literarni vedi«,⁹ ki naj bi vsem literarnim delom pripisovala etični učinek na vsakega bralca. Ta učinek pa naj bi predvsem stopnjeval bralčeve zmožnosti samorefleksije in empatije.

⁹ Glede slovenske terminologije prim. Virk (2017).

Empatija in refleksija

Pojem sočutja ima v literarni vedi pomembno mesto vsaj od G. E. Lessinga, ki se je v *Hamburški dramaturgiji* skliceval na Aristotelovo *Poetiko* in pri tem kot prevod za starogrški izraz *éleos* (ἔλεος) v nemščini uporabil izraz sočutje (*Mitleid*), ki ga je kasneje uporabil tudi Kajetan Gantar v svojem prevodu *Poetike*. Kasnejši prevajalci *Poetike* v nemščino so se od Lessingovega prevoda distancirali. Danes je tam najbolj razširjen prevod Manfreda Fuhrmanna (1982), ki uporablja izraz *Jammer* (tožba) in njegove izpeljanke. Gantar je v svojem *Uvodu v Poetiko* opozoril, da ima ta grški izraz »svojevrsten prizvok; pomeni namreč toliko kot prizadetost, ginjenost, bolečino, ki nas navda, ko vidimo, da je kdo brez krivde zabredel v nesrečo« (Gantar 1982: 31). Ne glede na zgodovino prevajanja *Poetike* je G. E. Lessing s svojim delom močno zaznamoval razvoj meščanske žaloigre in njene literarnovedne recepcije s tem, da jo je usmeril v individualno psihološke vidike so-čustvovanja in vživeljanja v literarne like.

Da je razumevanje sočutja zapleteno, dokazujejo tudi sodobne nevrološke raziskave, ki predlagajo razlikovanje dveh tipov sočutja, ki ju podpirajo »različni biološki sistemi in možganske strukture« (Klimecki in drugi 2013: 282). Avtorji študij, zbranih v zborniku, ki sta ga uredila nevrologinja Tania Singer in Matthias Bolz, za razlikovanje med obema tipoma predlagajo izraza empatija in sočutje (angl. *empathy* in *compassion*, nem. *Empathie* in *Mitgefühl*), kar terminološko morda ni najboljša rešitev. Mark Davis je v študiji iz leta 1980 utemeljil razliko med dvema tipoma sočutja na opoziciji med spoznavanjem in čustvovanjem (»kognitivna« in »emocionalna« empatija), ki pa je sodobne raziskave ne podpirajo več. Tania Singer in sodelavci v omenjenem zborniku utemeljujejo razliko na različnih afektih: empatijo v smislu »resonance s čustvenim stanjem drugih« (Mascaro in drugi 2013: 244) spremlja pretežno negativni afekt, sočutje pa krepi pozitivnega in spodbuja prosocialno vedénje (Klimecki in drugi 2013: 295). V isti študiji poročajo o poskusih, v katerih so ugotovili, da se zmožnost sočutja lahko z poveča z vajo, predvsem z meditacijo.

Vrsta raziskovalcev je z empiričnimi raziskavami poskusila natančneje opredeliti vpliv literature na bralčeve sposobnosti empatije in samorefleksije. Eva Maria Koopman in Frank Hakemulder, ki pregledno povzemata njihove rezultate, opozarjata na vrsto težav, ki se začenjajo že pri razlikovanju med pripovednimi, fiksijskimi in literarnimi besedili. Sama sta v svoji študiji previdna pri evaluaciji rezultatov in ugotavljata, da lahko zanesljivo potrdita le, da branje literarnih besedil bralcu omogoča stanje estetske distanciranosti, ki se kaže kot upočasnitev percepcije in toka misli (»*stillness*«), ki sama po sebi še ne zagotavlja empatije in kontemplacije, je pa, po njenem mnenju, nujni predpogoj zanju (2015: 80, 101–103).

Znanstveniki so torej zelo previdni že pri izjavah o učinkih branja literarnih besedil na bralčevo čustvovanje in mišljenje, še mnogo težje pa je zanesljivo napovedati, kako bo to branje učinkovalo na njegovo vedénje, ko bo knjigo odložil. Spekulacije

o učinkih branja so se širile po iznajdbi tiska in množičnem opismenjevanju, danes se podobno širijo spekulacije o učinkih računalniških iger, mobilnih telefonov itd. Obsežnih raziskav o učinkih dolgoletnega branja leposlovja, ki bi lahko izključile vse druge dejavnike in bile ponovljive in preverljive, praktično ni mogoče izvesti. Tu nam preostanejo le zgodbe, ki jih bralci pripovedujejo o lastnih bralskih izkušnjah in v biografijah.¹⁰ O tem, da načitanost in zmožnost empatije še ne zadoščata za etično vedénje, priča zgodba, ki jo omenja Hannah Arendt v knjigi *Eichmann v Jeruzalemu*:

Enote *Einsatzgruppen* so izbrali iz oborožene SS, vojaške enote, ki je imela v arhivu komajda kaj več zločinov kot vsaka običajna enota nemške vojske, njihove poveljnike pa je izbral Heydrich iz elite SS z akademskimi nazivi. Zato problem ni bil toliko v tem, kako se spopasti z vestjo, temveč v tem, kako preseči živalsko sočutje, ki doleti vse običajne ljudi ob fizičnem trpljenju. Zvijajača, ki jo je uporabljal Himmler – očitno so te nagonske reakcije kaj močno prizadele tudi njega – je bila zelo preprosta in verjetno zelo učinkovita; šlo je za to, da so bili ti nagoni obrnjeni, usmerjeni proti človeku samemu. Namesto da bi rekli: Kako strašne reči sem storil ljudem!, so morilci tako lahko rekli: Kako strašne reči sem moral gledati med opravljanjem dolžnosti, kako težko sem nosil breme naloge na plečih! (Arendt 2007: 128.)

Oblika živalskega sočutja, ki jo opisuje Hannah Arendt in bi po tipologiji Tanie Singer verjetno sodila k občutju empatije, se s perfidno manipulacijo spreobrne v samopomilovanje. Razmerje med čutenjem, vedenjem in vedénjem je močno odvisno od zgodovinskih, družbenih in političnih okoliščin, v katerih se vzpostavlja, saj k uspehu takšne manipulacije gotovo sodi tudi ustvarjanje življenjskih pogojev, v katerih ni ne časa ne prostora za kontemplacijo in meditacijo.

Čas

Problematika časa se v etični literarni vedi kaže na različnih ravneh. Mnenja se razhajajo glede upoštevanja zgodovinskega časa pri presoji etične razsežnosti literarnih del, torej glede na vprašanje, ali delo presojamo glede na veljavne vrednostne sisteme v času nastanka dela ali glede na današnje vrednote. Težava je že v vprašanju samem, saj kaže na razkorak v pojmovanju etične literarne vede in njenih nalog: vprašanje je relevantno le, če si literarna veda lasti pravico do moralnega presojanja in obsojanja izraženih vrednot, pomen pa izgubi, če njene naloge vidimo predvsem v ozaveščanju implicitnih norm, analizi struktur, ki te norme podpirajo, ter postopkov opomenjanja.

Osrednjega pomena za literarno vedo je obravnava literarnega časa – na različnih ravneh in v okviru različnih pristopov –, ki močno zaznamuje tudi pojmovanje »zaprtosti« in »odprtosti« literarnega dela. Emmanuel Levinas, čigar delo šteje med najpomembnejše reference literarne vede, ki se posveča vprašanjem etike, v eseju z naslovom *La réalité et son ombre*, ki je izšel že leta 1948, kot bistveno lastnost umetnine razume prav njeno sklenjenost, zaokroženost, zaprtost (Levinas 1989: 131),

¹⁰ O raziskavah bralskih biografij v slovenskem prostoru gl. Jazbec 2009: 47–49.

v katero so literarni liki ujeti kakor »zaporniki« (Levinas 1989: 139), bralci pa reducirani na pasivno vlogo občudovalcev (Levinas 1989: 141). Literarno delo zato – v nasprotju s filozofskim – »ustavlja dialektiko in čas« (Levinas 1989: 139).¹¹ V uvodoma omenjenem primeru recepcije Gomringerjeve pesmi je protest temeljil na domnevni politični nekorektnosti redukcije na objekt občudovanja. Za Levinasa pa je tudi položaj subjekta občudovanja nesprejemljiv, saj onemogoča etična dejanja. Kaže torej, da je z vidika politične korektnosti, morale in etike nesprejemljivo ali pa vsaj sumljivo vse, kar je povezano z občudovanjem, pa tudi s čudenjem in čudežnostjo, skratka s semantičnim poljem, ki ga najpogosteje srečujemo v opisih estetskih doživljajev. Od tega se bistveno razlikujejo študije, ki se, kakor zgoraj omenjena študija Eve Marie Koopman in Franka Hakemulderja, sklicujejo na vzpostavitev estetske distance kot posledice dezavtomatizacije zaznav (Šklovski) in na upočasnitev dojemanja in razmišljanja (vendar ne popolno ustavitev časa).

Za vprašanja etičnega značaja, s katerimi se srečujemo v življenju, je značilna prav časovna razsežnost. Temeljno vprašanje – »kaj naj storim?« – je uperjeno v prihodnost. Ne sprašuje le, kaj je dobro in prav ta hip, temveč predvsem, kakšne bodo posledice (in posledice posledic), če to ali ono storim ali opustim. Nujna sestavina etične kompetence je torej zmožnost anticipiranja potencialnih posledic dejanj v vsej njihovi razvejenosti in ob upoštevanju možnosti, da se bo sčasoma spremenil kontekst, ki bo določal kriterije za presojo, kaj je še dobro in prav. V tem smislu lahko razumemo tudi etični imperativ, kakor ga je formuliral Heinz von Foerster: »Deluj vedno tako, da odpiraš nove možnosti.« (Foerster 1981: 60). V situacijah, ki so prezapletene, da bi lahko zanesljivo napovedali posledice svojih dejanj in njihove etične implikacije, Foerster svetuje odločitev za tisto dejanje, ki bo odprlo možnosti za nove odločitve v različne smeri. Foersterjev imperativ s tem poudarja začasnost etičnih odločitev, saj nove možnosti terjajo nove premisleke in nove odločitve, daje pa tudi času čas, da razkrije nove vidike spornih problematik. Izbris pesmi, za katerega so se odločili v Berlinu, potemtakem ne more biti etično dejanje, saj preprosto ukinja možnosti novih branj. Ker pa gre le za izbris s pročelja stavbe, ne pa tudi iz literarne zgodovine in množičnih medijev, je pesem zaradi te polemike – nehote – dobila še veliko več radovednih bralcev, kot pa jih je imela prej.

Literatura je polna zgodb o tem, kako se dobra hotenja sprevržejo v zlo (tragična zмотa) in obratno, kako se »dobro vekomaj iz slabega rodi« (Goethe 1999: 98). S tem na tematski ravni opozarjajo na zapletenost, spremenljivost in nepredvidljivost dogajanj, v katerih dobri nameni sami še nič ne povedo o izidu dejanj, ki so jih motivirali. Literatura s svojim fikcijskim značajem, ker torej pripoveduje o tem, »kaj bi se lahko zgodilo«, kaže, kako misliti potencialno, kako anticipirati prihodnost, kako predvidevati različne možne posledice odločitev in dejanj. S svojo odprtostjo za različne možne interpretacije, ki jih ne moremo z gotovostjo označiti kot pravilne ali napačne, pa je branje literarnih besedil priložnost za soočanje z »načeloma neodgovorljivimi vprašanji«, torej z vprašanji, na katera ni pravilnih ali napačnih

¹¹ O problemu iluzornega razumevanja drugega in empatije ob branju literarnih del ter načelnem problemu aplikacije Levinasovih teorij v literarni vedi gl. Amiel-Houser in Mendelson-Maoz 2014.

odgovorov, ki pa so prav zato edina, pri katerih lahko svobodno odločamo, kako bomo na njih odgovorili (Foerster 2014: 178). Tudi na mnoga vprašanja glede etičnosti ni preprostih, dokončnih odgovorov, ki bi bili pravilni ali napačni, pogosto pa ta vprašanja vendarle terjajo – svobodne – odločitve. Literatura prav gotovo ne daje navodil za te odločitve, pomaga pa lahko vzdržati to svobodo, ki je tudi temelj svobodnega političnega odločanja – in v tem je vsaj en vidik etične razsežnosti literature.

Če v sklepnem razmisleku povzamemo ugotovitve in jih povežemo z uvodnim primerom, lahko rečemo, da se je etična razsežnost Gomringerjeve pesmi, integrirane v arhitekturo mesta, kazala v odpiranju možnosti za upočasnitev in dezavtomatizacijo ter svoboden razmislek o različnih asociacijah in interpretacijah, med katerimi je tudi branje, ki v pesmi vidi sovražnost in poniževanje žensk. Uveljavitev te interpretacije kot edine veljavne ter posledični izbris pesmi sicer lahko razumemo kot politično korektni dejanji, ki so jima botrovali dobri nameni in skrb za izboljšanje položaja žensk v družbenih razmerjih moči, vendar nista etični, ker omejujeta oziroma izničujeta nadaljnje možnosti. Po svoje sta tudi protislovni, ker izničujeta tisto, kar ju je – kot svobodni odločitvi – v osnovi omogočilo. Primera recepcije Gomringerjeve pesmi, v katerem se etičnost in politična korektnost izključujeta, pa ne smemo posploševati. Med naloge tistega področja sodobne literarne vede, ki se posveča vprašanjem etike, gotovo sodita iskanje možnosti za njuno združevanje pri obravnavi literarnih del in skrb, da ta ne bodo izbrisana, preden jo najde.

Viri

Arendt, Hannah, 2007: *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana: Študentska založba. Prev. Polona Glavan.

Goethe, Johann Wolfgang, 1999: *Faust*. Maribor: Obzorja. Prev. Božo Vodušek in Erika Vouk.

Gomringer, Eugen (ur.), 1972: *konkrete poesie*. Stuttgart: Reclam.

Literatura

Amiel-Houser, Tammy, in Mendelson-Maoz, Adia, 2014: Against Empathy: Levinas and Ethical Criticism in the 21st Century. *Journal of Literary Theory* 8/1. 199–218.

Butler, Judith, 2002: Universality in Culture. Nussbaum, Martha C. (ur.): *For Love of Country?* Boston MA: Beacon Press. 45–52.

Castro-Gómez, Santiago, 2007: The Missing Chapter of Empire. *Cultural Studies* 21/2–3. 428–448.

Castro-Gómez, Santiago, 2017: ¿Qué hacer con los universalismos occidentales? Observaciones en torno al «giro decolonial». *Analecta Política* 7/13. 249–272.

Davis, Mark H., 1980: A multidimensional approach to individual differences in empathy. *JSAS Catalogue of Selected Documents in Psychology* 10. 85–104.

- Dotzauer, Gregor, 2018: Eugen Gomringer und »Avenidas« Was kann und darf Kunst? *Der Tagesspiegel*, 27. 3. 2018. <<https://www.tagesspiegel.de/kultur/eugen-gomringer-und-avenidas-was-kann-und-darf-kunst/21116934.html>>. (Dostop 22. 6. 2018.)
- Foerster, Heinz von, in Bröcker, Monika, 2014: *Teil der Welt. Fraktale einer Ethik*. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag.
- Foerster, Heinz von, 1981: Das Konstruieren einer Wirklichkeit. Watzlawick, Paul (ur.): *Die erfundene Wirklichkeit*. München, Zürich: Piper. 39–60.
- Gantar, Kajetan, 1982: Uvod. Aristoteles: *Poetika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Gregory, Marshall W., 2010: Redefining Ethical Criticism. The Old vs. the New. *Journal of Literary Theory* 4/2. 273–302.
- Groeben, Norbert, 2011: Less Would Be More! *Journal of Literary Theory* 5/1. 131–136.
- Habermas, Jürgen, 1993: *Justification and Application. Remarks on Discourse Ethics*. Cambridge MA: MIT Press. 19–111.
- Jazbec, Saša, 2009: *Man taucht in eine andere Welt ein ... Lesestrategien beim Lesen fremdsprachiger Literatur: eine empirische Studie am Beispiel slowenischer Germanistikstudentinnen und -studenten*. Frankfurt a. M.: P. Lang.
- Klimecki, Olga, in drugi, 2013: Empathie versus Mitgefühl. Erkenntnisse aus der Forschung mit Erster-Person- und Dritter-Person-Methode. Singer, Tania, in Bolz, Matthias (ur.), 2013: *Mitgefühl in Alltag und Forschung*. Munich: Max Planck Society. 282–297.
- Koopman, Eva Maria, in Hakemulder, Frank, 2015: Effects of Literature on Empathy and Self-Reflection: A Theoretical-Empirical Framework. *Journal of Literary Theory* 9/1. 79–111.
- Kos, Janko, 1983: *Očrt literarne teorije*. Ljubljana: DZS.
- Levinas, Emmanuel, 1989: Reality and Its Shadow. Hand, Sean (ur.): *The Levinas Reader*. Oxford: Basil Blackwell. 129–143. Prev. Alphonso Lingis.
- Lützel, Paul Michael, 2011: Ethik und literarische Erkenntnis. Michael Lützel, Paul, in Kapczynski, Jennifer M. (ur.): *Die Ethik der Literatur: Deutsche Autoren der Gegenwart*. Göttingen: Wallstein. 9–28.
- Mascaro, Jennifer, in drugi, 2013: Achten Sie auf Ihre Hormone! Die Endokrinologie des Mitgefühls. Singer, Tania, in Bolz, Matthias (ur.): *Mitgefühl in Alltag und Forschung*. Munich: Max Planck Society. 240–259.
- Mignolo, Walter D., 2009: Epistemic Disobedience, Independent Thought and Decolonial Freedom. *Theory, Culture & Society* 26/7–8. 159–181.
- Ošljaj, Borut, 2005: *Antropoetika: Etična dekonstrukcija simbolnega*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Pieper, Annemarie, 2007: *Einführung in die Ethik*. Tübingen. Basel: A. Francke.
- Poniž, Denis, 1984: *Konkretna poezija*. Literarni leksikon. Ljubljana: DZS.
- Rabinowitz, Peter J., 2010: On Teaching The Story of O. Lateral Ethics and the Conditions of Reading. *Journal of Literary Theory* 4/1. 157–165.
- Rawls, John, 2011: *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*. Ljubljana: Krtina. Prev. Katja Zakrajšek.

Rosenfelder, Andreas, 2018: Wie Feministinnen einem Dichter den Prozess machen. *Welt*, 27. 3. 2018. <<https://www.welt.de/kultur/article174925236/Avenidas-Debatte-Wie-Feministinnen-einem-Dichter-den-Prozess-machen.html>>. (Dostop 15. 6. 2018.)

Schmid, Thomas, 2018: avenidas y flores y mujeres. Ein konkretes Gedicht und eine unsinnige Zensurdebatte. *Welt*, 11. 2. 2018. <<http://schmid.welt.de/2018/02/11/avenidas-y-flores-y-mujeres-ein-konkretes-gedicht-und-eine-unsinnige-zensurdebatte/>>. (Dostop 15. 6. 2018.)

Singer, Tania, in Bolz, Matthias (ur.), 2013: *Mitgefühl in Alltag und Forschung*. Munich: Max Planck Society.

Titzmann, Michael, 2012: A Strange Discussion: »Ethical Criticism«. *Journal of Literary Theory* 6/1. 279–286.

Virk, Tomo, 2017: Etična literarna veda med kakofonijo in pluralnostjo. *Primerjalna književnost* 40/2. 13–31.

Williams, Bernard, 1996: *Morality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wintersteiner, Werner, 2017: From a violent past towards a global ethics?: twentieth century atrocities in select novels of the twenty-first century. *Primerjalna književnost* 40/2. 33–51.

Zhenzhao, Nie, 2004: Ethical Approach to Literary Studies: A New Perspective. *Foreign Literature Studies* 36/5. 16–24.